

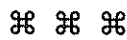
הרב בן ציון רוזנפלד

תלמוד המביא לידי מעשה בתפיסת הרמב"ם

לעילוי נשמת אבי מורי
ר' אליעזר רוזנפלד
נלב"ע ח"י בתשרי תשנ"ט

ראשי-פרקים

- א. לימוד קודם ותנאי למעשה
- ב. הלימוד הוא מטרה לכשעצמה
- ג. המעשה שומר על רמתו הרוחנית של הלומד
- ד. הלימוד אינו פוסק אף בשעת המעשה
- ה. המעשה – התדמות האדם לבוראו
- ו. מעשים נדרשים גם מביא
- ז. יישום הרעיון בהלכות דעות
- ח. שכר עבודת ה' הוא שילוב של לימוד ומעשה
- ט. תלמוד תורה במסגרת קידוש ה'
- י. צדיק ורע לו
- יא. מי יכול להגיע לדרגת החכם השלם?

ללימוד התורה עשויות להיות שתי מטרות. האחת, הלימוד הוא אידיאל בפני עצמו שהמתמיד בלימוד תורה יהיה איש המעלה.¹ השנייה, המעשה - קיום המצוות, שהלימוד הוא אמצעי טוב ותנאי קודם לקיומן, שכן אדם שלא ילמד וידע את התורה, לא יוכל לקיים את המצוות כראוי.

הדיון הבסיסי בנושא הובא בברייתא (קידושין מ, ב):

וכבר היה רבי טרפון וזקנים מסובין בעלית בית נתזה בלוד, נשאלה שאלה זו בפניהם: תלמוד גדול או מעשה גדול? נענה רבי טרפון ואמר: מעשה גדול. נענה רבי עקיבא ואמר: תלמוד גדול. נענו כולם ואמרו: תלמוד גדול, שהתלמוד מביא לידי מעשה.

לאחר המחלוקת, כשעמדו למנין, הגיעו לפשרה שהתלמוד גדול, אבל רק מפני שהוא מביא למעשה. זו פשרה, אך מבחינת הרעיון המעשה הוא העיקר, והלימוד הוא מבוא אליו, ואין לימוד לשם הגות בלבד. אמנם יתכן לפרש שהמינוח "תלמוד גדול" משמעו שהתלמוד עיקר, אלא שהוא חייב להביא לידי מעשים מיוחדים המוכיחים שאיש המעלה אכן הוגה כראוי וקרוב אל ה', והם כעין חותמת ולא עיקר.

1 כמשתמע מדברי התורה: "ודברת בם בשבתך בביתך ובלכתך דברך ובשכבך ובקומך". לדעת הרמב"ם, פסוק זה הוא המקור למצוות תלמוד תורה. ראה: ספר המצוות, עשה יא; הלי תלמוד תורה בכותרת. וכן ספר החינוך, מצוות תיש ותיה.

נתמקד במאמר זה בשאלה כיצד הבין הרמב"ם דילמה זו בפירוש דברי הברייתא.

א. לימוד קודם ותנאי למעשה

בפרק ג בהלי' תלמוד תורה קושר הרמב"ם כתרים לתורה וללימודה, ש"כל מי שירצה יבוא ויטולי' (הלי' א), "שכתר התורה גדול מכתר כהונה וכתר מלכות" (הלי' ב). בהלי' ג הוא מפרש:

אין לך מצוה בכל המצוות כולן שהיא שקולה כנגד תלמוד תורה, אלא תלמוד תורה כנגד כל המצוות כולן; שהתלמוד מביא לידי מעשה. לפיכך התלמוד קודם למעשה בכל מקום.²

משמע, אמנם האידיאל הוא איש העיון והלימוד, אך מעלת הלימוד עד כדי שהוא שקול כנגד כל המצוות היא משום "שהתלמוד מביא לידי מעשה". כדי ליישב סתירה זו, מיד הוא קובע: "לפיכך התלמוד קודם למעשה בכל מקום". כלומר, הלימוד קודם רק בזמן, בסדר הדברים, אך אינו מהווה את המטרה; הוא אמצעי ומכשיר לדבר העיקרי, שהוא המעשה, קיום המצוות.

את שורש הדבר הזכיר כבר הרמב"ם בפ"א ה"ג: "וכן אתה מוצא בכל מקום שהתלמוד קודם למעשה, מפני שהתלמוד מביא לידי מעשה ואין המעשה מביא לידי תלמוד." המילים האחרונות הינן תוספת, שאינה קיימת בפרק ג, ובה קבע הרמב"ם לומר, שמי שלא למד אינו מסוגל לעשות מעשה מתאים. גם אם יעשה, לא יוביל אותו הדבר אל הלימוד, שהרי לא עם הארץ חסיד. מעשה אינו גורם מספיק מדרבן ללמוד, משום שבעיקרו הוא טכני, ואינו יכול לדרבן לסקרנות רוחנית ולרצון לדעת.

לפי שעה נראה שהרמב"ם סבר שהלימוד הוא תנאי קודם בזמן למעשה והוא אמצעי לקיום המצוות. אם כן, איש המעשה הוא מטרת התורה; והלימוד, על אף חשיבותו הגדולה, הוא שלב מקדים להבין יותר טוב את המצוות ולקיימן כראוי.

² "בכל מקום" – כך משתמע גם מדברי התוספות בקידושין ד"ה תלמוד: "ויש מפרשים דאדם שלא למד עדיין, ובא לימלך אם ילמוד תחילה או יעסוק במעשה, אומרים לו: למוד תחלה, לפי שאין עם הארץ חסיד. אבל אדם שלמד כבר, המעשה טוב יותר מלימוד". כלומר, התלמוד הוא תנאי למעשה, רק בראשית דרכו של הלומד; בהמשך דרכו - המעשה עדיף. ראה עוד ב"ק יז, א, ושם במפרשים, ובעיקר בהערות יפה-עיניים, וכן בשאלות דרב אחאי גאון, פ"ג לך לך, סי' ז, ובהעמק-שאלה לנצי"ב אות ז.

ב. הלימוד הוא מטרה לכשעצמה

הקושי בדברי הרמב"ם הוא, שלאחר שהוא קושר כתרים כה חשובים לתורה וללימודה, הא כיצד איבד לימוד התורה את ערכו העצמי, והפך להיות רק אמצעי למטרה הנשגבה: המעשה? ומה עם כל אותם חלקים בתורה המכילים? רעיונות מחשבתיים עמוקים וחשובים, שאין להם יישום הלכתי? "וכי מפני שהוא (תלמוד תורה) מביא למעשה יהא גדול, אדרבא מעשה גדול שהרי התלמוד מכשיר לו!"³ לכאורה הקטין הרמב"ם את עוצמת לימוד התורה, בכך שצימצם אותו רק כהקדמה למעשה החומרי, ולא כמטרה רוחנית בפני עצמה, שהיא גם סמל מעלתו וייחודו.

פעמים רבות השמיענו הרמב"ם שהחכמה היא המטרה המרכזית של האדם השלם. דוגמא בולטת היא הסברו את מעלת הנביא, בהלי יסודי התורה ז,א ובהרחבה במורה-נבוכים ח"ב לב, לה-לט. שם תיאר הרמב"ם את הנביא כאיש השלם ובחיר האנושות, שמעלתו בניתוק מעולם המעשה ועיסוק תמידי במחשבה ועיון בעולם הרוחני. אין הדבר אך ורק כדי למלא את שליחותו הנבואית לעם, אלא גם כדי להרחיב את דעתו הפרטית, לשם התפתחותו האישית והרוחנית העיונית. מכאן שהלימוד והעיון הם העיקר, ולא המעשה. בהקדמתו לפירוש המשנה, לאחר סיכום עיקרי הנבואה, אומר הרמב"ם, שבהשגת המושכלות מונח עיקר ההבדל בין האדם, נזר הבריאה, לבין בעלי החיים - "כי לא נבדל האדם משאר בעלי החיים אלא בהגיון, שהוא חי בעל הגיון. רצוני במלת הגיון: השגת המושכלות. וגדול שבמושכלות - השגת אחדות הבורא יתעלה וישתבח, וכל הקשור בכך מן המדעים האלקיים. לפי שאר המדעים אינם אלא כדי שיוכשר בהם, עד אשר יגיע אל מדעי האלוקות." קיום המצוות נועד לשמור על דרגתו של האדם, ובלעדיו אין הוא שלם - "שאין האדם שלם אלא עם כלל המדע והמעשה." לכאורה, כאן ניתנת התשובה על היחס בין לימוד ומעשה: אכן הלימוד עיקר, אך חייב הוא להיות צמוד לאמצעי, למעשה, כדי שהאדם ישמור על רמתו הרוחנית.

אך זאת רק "לכאורה", כיון שבהמשך, כדי לחזק את חשיבות המעשה, הביא הרמב"ם את המאמר שבו אנו עוסקים - "ולכן תמצא המצוה בכל התורה, ולמדתם ואחר כך לעשותם (דברים ה,א). התלמוד קודם למעשה, כי בתלמוד יבוא לידי מעשה; ואין המעשה מביא לידי תלמוד. וזהו אמרם ע"ה, שהתלמוד

3 כך מנוסחת השאלה במובאה שמביא הרב קאפח במהדורת משנה-תורה שלו (ספר המדע, ח"א, עמי רע-רעג).

מביא לידי מעשה." שוב הקטין הרמב"ם את התלמוד ביחס למעשה, בניגוד לתחילת דבריו.

ולא רק בניגוד לתחילת דבריו, אלא גם ביחס לדבריו בהמשך, בשאלו את השאלה: אם כל תכלית "המין האנושי הוא השגת המושכלות, אם כן מדוע המציא ה' כל בני אדם שאינם משיגים מושכל? ואנחנו רואים שרוב בני אדם ריקים ממדע, רודפי התאוות; והאדם המלומד, הפרוש, נדיר ופלאי, לא ימצא אלא יחיד באחד הדורות." ותשובתו של הרמב"ם מרוממת עוד יותר את התלמוד לעומת המעשה. הוא מונה שתי סיבות לקיומם של בני אדם שלא השיגו את המושכלות: "האחת, לשרת את אותו היחיד. כי אלו היו כל בני האדם למדנים מתפלספים, היה העולם אבד... לפי שהאדם חסר מאד זקוק לדברים רבים", ואם היה צריך לדאוג לכל מחסורו לא היה לו זמן ללמוד. והשניה, שכך חייבה החכמה האלוקית שיהיו רק מעטים שיהיו בעלי חכמה, וכל היתר ישרתם ויהיו להם לחברה. מכאן, שלא רק שהתלמוד עיקר, אלא שישנם רק מעטים שמסוגלים להגיע לדרגה גבוהה ברוחניות, וכל שאר העולם טפל להם ונועד לשרתם.

סתירה זו מתעוררת בצורה חריפה עוד יותר במורה-הנבוכים ג, כז, בקובעו ששלמות הנפש, שהיא החשובה מבין שתי מטרות התורה (השניה: תיקון הגוף), "אין בה מעשים ולא מדות, אלא היא השקפות בלבד, שכבר הוביל אליהן העיון וחיוב אותן המחקר... והיא סיבת הקיום הנצחי לא זולתה".⁴ איך יכול, אם כן, הרמב"ם לפסוק שהתלמוד קודם רק מפני שהוא מביא למעשה? האין זו סתירה מוחלטת בתוך דבריו שלו?

ג. המעשה שומר על רמתו הרוחנית של הלומד

יש לחזור לתחילת דברי הרמב"ם בהקדמתו למשנה. כאמור, הוא הדגיש שהמעשה חייב להיות צמוד ללימוד כדי לשמור על רמתו הרוחנית. לפי זה, גם כשכבר הגיע האדם לשלב המתקדם ביותר בהתפתחותו הרוחנית, כשלא נותר לו אלא לימוד והגות ואין בו מעשה ומידות, אין הכוונה שהוא מפסיק במעשים, שהרי אז עלול הוא לרדת ברמתו הרוחנית ויתדרדר. צריך הוא ללמוד ברציפות, וניתן לו להפסיק בין לימוד ללימוד רק לצורך קיום המצוות שהם האמצעים

4 תפיסה זו של הרמב"ם חוזרת בפרק ח' באותו חלק במו"נ: "ואינו חושב כי אם בהבנת מושכל וחשגת השקפה נכונה בכל דבר, והתחברות בשכל האלוקי השופע עליו." תכלית האדם, לפי המשך דבריו שם, "הוא ציור המושכלות, לא זולתן, אשר הנעלה והנכבדת בהן השגת ה' והמלאכים ויתר פעולותיו כפי היכולת."

לשמירת רמתו הרוחנית – היינו המעשים שהוא חייב בהם. כשהוא גומר את המעשה, חוזר הוא ללימודו אשר לו מוקדש רוב זמנו.

הסבר זה הרחיב הרמב"ם בסוף מורה הנבוכים, ג, נא, ב"מעין חתימה", שם העלה על נס את "מי שהעסיק מחשבתו אחר שלמותו, באלוקיות, ונטה כולו אל ה' יתרומם ויתחדר, ופנה מכל מה שזולתו, ושם כל פעולות שכלו בחקירת הנמצאים כדי ללמוד מהם עליו, שידע הנהגתו אותם באיזה אופן אפשרית להיות... וזו היא דרגת הנביאים." את הפעלת המחשבה במושכל הראשון, וההתייחדות לכך כפי היכולת משיג האדם שהגיע לדרגה זו על ידי ה"התבודדות וההתייחדות. ולפיכך מרבה כל חסיד להתבודד, ולא יפגש עם אדם אלא להכרח."

אך גם כאן, אין הכוונה שהחכם הוא נזיר מתבודד שאינו עושה מעשים כלל. אלא הוא ממשיך להיות חלק מהחברה הסובבת אותו, אך מקפיד לא לבזבז את זמנו מעבר לנדרש, ומיד לאחר ביצוע המעשים הנדרשים הוא פונה ללימודו. אין הוא פטור מקיום המצוות האישיות שכל אדם מישראל חייב בהן – למשל: הנחת תפילין או מלברך ברכות הנצרכות בכל יום, והן רבות.⁵ הוא זקוק למעשים אלה כדי לשמור על רמתו הרוחנית הגבוהה.

ועדיין אין הדעת נוחה. לדברינו, המעשה הוא אמצעי לשמירת הרמה הלימודית, ואילו הרמב"ם כתב במפורש שהתלמוד קודם למעשה מפני שהוא מביא לידי מעשה, ואם כן המעשה הוא העיקר. הנחתנו כי החסיד אינו נפרד מחברתו אינה משתמעת מפשטות לשונו של הרמב"ם, לפיה החסיד מצמצם את פעילותו ומתבודד. שיטה כזו מזמינה תופעות של נזירות מוחלטת מהחברה, דבר שלכאורה אינו חיובי לפי התורה וחז"ל.

ד. הלימוד אינו פוסק אף בשעת המעשה

נראה שהרמב"ם היה מודע לקשיים הללו, ולכן הוסיף לדבריו, בסיום הפרק, הערה ארוכה המבארת שלעיתים גם האדם השלם חייב להפסיק את המחשבה על ה', כגון כשהוא נפנה לאכילה הכרחית או לעסק הכרחי. האם הכרחי הוא להפסיק באותה שעה את המגע שבינו לבין ה'! כתשובה על כך מביא הרמב"ם, שהחסידיים היו "מקפידים על הזמנים שהם מעסיקים אותם שלא בו (בקב"ה), והזהירו על כך ואמרו: אל תפנו אל מדעתכם. ואמר דוד: שויתי ה' לנגדי תמיד

5 לשונו של הרמב"ם שם. וראה גם פרק יז וכן כח.

כי מימיני בל אמוט – אומר: אני לא רוקנתי מחשבתי ממנו, וכאילו הוא יד ימיני אשר לא אתעלם ממנה הרף עין בגלל מהירות תנועתה. ולפיכך לא אמוט – כלומר: לא אפול." גם בהיותו עסוק בצרכיו הגשמיים, מתאמץ האדם השלם לא להינתק מלימודו וממחשבתו בה'.

בהכירו בקושי שבעיסוק משולב בו-זמנית – מחד גיסא בצרכים החומריים, ומאידך במחשבה על ה' – ביאר הרמב"ם בהמשך דבריו, שהתירגול לכך נעשה בעת קיומן של מצוות: "ודע, כי כל מעשה העבודות הללו, כקריאת התורה והתפלה ועשיית שאר המצוות, אין תכליתן אלא שתוכשר בהתעסקות במצוותיו יתעלה מלעסוק בענייני העולם, כאלו התעסקת בו יתעלה לא בזולתו." הרמב"ם מדגים כיצד לעשות זאת: "ראשית מה שאתה צריך להרגיל את עצמך בו, הוא שתפנה מחשבתך מכל דבר בזמן שאתה קורא קריאת שמע ומתפלל, ואל תסתפק בכוונה בקריאת שמע בפסוק ראשון ובתפלה בברכה ראשונה. וכאשר יצלת בידך הדבר במשך שנים, הנהג עצמך אחרי כן שתהא כל זמן שקראת בתורה או שמעת אותה, לא תחדל בכל ישותך ובכל מחשבתך מלהתרכז בהבנת מה שאתה שומע או קורא." באמצעות תרגול זה "תהיה מחשבתך בהן בעת עשייתן נקייה מלחשב בשום דבר מענייני העולם."

באופן דומה מציע הרמב"ם שם: "הרגל את עצמך אחרי כן להעסיק את מחשבתך בצרכיך או במוותרות כלכלתך, ובכלל תעשה מחשבתך במילי דעלמא, בעת אכילתך או שתייתך, או בעת היותך במרחץ, או בעת שיחתך עם קרוביך או בניך הקטנים, או בעת שיחתך עם המוני בני אדם. והנה אלה זמנים מרובים רחבים, המצאתי לך אותם. תחשוב בהם בכל מה שאתה צריך לו בענייני הרכוש והנהגת הבית וההטבות הגופניות. אבל בעתות המעשים התורתיים אל תעסיק את המחשבה, אלא במה שאתה עושהו כמו שביארנו."

את זמן הביניים, שאינו מוקדש לא לצרכיו החומריים של האדם ולא לקיום מצוות, מכנה הרמב"ם 'עת הבדידות'. זמן זה חייב להיות מנוצל למחשבה רוחנית – "בעת בדידותך לבדך בלי אף אחד, ובעת התעוררך על מטתך, הזהר והשמר מלהפנות המחשבה באותם העתים היקרים בשום דבר אחר פרט לאותה העבודה השכלית, והיא ההתקרבות לפני ה' וההמצאות לפניו על הדרך האמתית אשר הודעתך."

בדרגה גבוהה יותר, והיא זו של משה רבנו והאבות, לא הפסיקו לחשוב על ה' ולהידבק בו גם בעת שעשו צורכיהם החומריים – "מצב שבו יהיה מדבר עם בני אדם ומתעסק בדברים ההכרחיים לגופו, וכל דעתו באותה שעה מופנית אליו

יתעלה והוא לפניו יתעלה תמיד בלבן, והוא עם בני אדם בנגלהו... הרי דרגה זו... היא דרגת משה רבנו... וזו גם דרגת האבות... והיו עם זאת פעמים מתעסקים בהנהגת בני אדם והגדלת הממון והטפול ברכוש. וזה לדעתי ראיה שהם בשעת אותם המעשים היו עושים אותם באבריהם לא יותר, ודעתם לפניו יתעלה לא תסור."

כיצד ניתן בה בעת לטפל ברכוש וגם לחשוב על ה' את זאת מבאר הרמב"ם באומרו: "מפני שכל תכליתם היתה בכל אותם הפעולות להתקרב לפניו יתעלה קרבה כל שהיא... היתה תכליתה מופנית כלפי הפצת יחוד השם בעולם, והנחית בני אדם לאהבתו יתעלה, ולפיכך נתקיימה בידם הדרגה הזו." דרגתם המיוחדת התאפשרה הודות לראייתם הכוללת ברצותם להקים אומה שייחודה הוא האמונה בה' ועבודתו, והפצתה בעולם כולו. אופק רוחני כללי זה הוא שסייע בידם לשלב את העיסוק בחומר וברוח יחדיו.

הרמב"ם כורך ביחד שלושה מצבים – עיסוק בצרכי חומר הכרחיים; מצבי ביניים שאין בהם לא מצווה ולא מעשה חומרי; ומעשים של מצווה. כל שלושת המצבים עומדים בניגוד ללימוד ולעיון, וכל אדם לפי דרגתו צריך למצוא את האיזון בין צרכיו אלו ואלו. אפילו בדרגתם של משה והאבות נמצא החכם השלם במצבים אלו, אך יודע לנצלם להתעלות בלימודו, שכן העשייה מסייעת בידו שלא לרדת מדרגתו. קיים אפוא איזון חוזר בין הלימוד לבין המעשים בשתי צורות: הלימוד הוא תנאי למעשים שיעשו כראוי; והמעשים הם המאפשרים לחכם להתעלות בעיסוקיו הרוחניים במחשבת הבורא. כך נעים חייו של החכם בין הלימוד שהוא אמצעי למעשה, ובין המעשה שהוא אמצעי ללימוד.

ה. המעשה – התדמות האדם לבוראו

אך יש במעשים דרגה עוד גבוהה יותר, ואותה לימד הרמב"ם בסוף ספרו, מורה-הנבוכים (ג,נד). הוא קובע שם כי, התכלית היא השגתו יתעלה. בהמשך הפרק הוסיף: "אותם המעשים אשר חובה לדעת אותם ולהתדמות בהם, הם חסד ומשפט וצדקה." את דברי הנביא בשם ה' "כי אני ה' עושה חסד משפט וצדקה בארץ, כי באלה חפצתי..." (ירמיהו ט,כג) ביאר הרמב"ם, שהקב"ה מבקש מהאדם עשיית חסד, צדקה ומשפט כדי להתדמות בכך אליו – "המטרה להתדמות בהן, ושיהיו אלה הליכותינו. נמצא כי התכלית אשר הזכיר בפסוק זה היא... מי שהגיע להשגתו יתעלה כפי יכולתו; וידע השגחתו על ברואיו

בהמצאתם והנהגתם היאך היא; והיו הליכות אותו האדם אחר אותה ההשגה מתכוון בהם תמיד, חסד צדקה ומשפט, להתדמות במעשיו יתעלה.⁶ השלמות מושגת אפוא גם על ידי לימוד והשגה שכלית, וגם במעשים המוכיחים שהאדם הגיע להשגה האמיתית ולכן הוא מתדמה לבוראו ומחקה אותו. משמע, המעשה הוא, אם כן, סוף המחשבה ותוצאתה, משום שהוא מוכיח שהאדם דבק בדרך ה', שהנהגתו בעולמנו היא לא רק רוחנית אלא שלובה במעשים. נמצא, שלאחר הלימוד וההגות עדיין קיים המעשה, שהלימוד הוא שהוביל אליו. התלמוד הוא אפוא עיקר, אבל גם המעשה הנעשה לאחר התלמוד. זאת מלבד היות המעשה המגן מפני הירידה מהדרגה שכבר הושגה ע"י החכם. התחלנו את דברינו באפשרות מתן פירוש לברייתא של היושבים בעלית בית נתזה בלוד, שעל אף שאמרו שהתלמוד הוא אמצעי למעשה, עדיין תלמוד גדול, בהיות בכוחו להוביל לידי מעשה. אכן כך ראה הרמב"ם את פני הדברים: העיסוק בתלמוד הוא הדרגה הרוחנית הגבוהה ביותר שצריך ויכול אדם לשאוף אליה; אך חייב לימוד זה להוביל לידי מעשה, שכן בפסיגת הרוחניות עומדת ההתדמות לבורא שבאה לידי ביטוי בעשיית המעשים. רק כך נודע הדבר שלימודו הוא אמיתי והוא קרוב אל ה' ומתעלה בדרך האמת. נמצא, שלרמב"ם המושכלות שאותן משיג האדם הן אמיתיות אם הן יוצרות מעשה המוכיח שהן נקלטו אצל המשכיל.

ו. מעשים נדרשים גם מנביא

אותו רעיון של תלמוד ומעשה נכון גם לנבואה שהיא פסגת החכמה.⁶ בהל' יסודי התורה ז, א מנה הרמב"ם את התנאים שעל ידם מגיעים לנבואה, והם:

- א. חכם גדול בחכמה.
- ב. גבור במדותיו... מתגבר בדעתו על יצרו תמיד.
- ג. דעת נכונה להבין ולהשיג.
- ד. מתקדש והולך ופורש מדרכי כלל העם.
- ה. דעתו תמיד פנויה למעלה... להבין באותן הצורות הקדושות הטהורות, ומסתכל בחכמתו של הקב"ה כולה מצורה ראשונה עד טבור הארץ ויודע מהם גדלו.

6 במורה נבוכים ב, לו מגדיר הרמב"ם את ההבדל בין חכם לנביא. החכם משתמש בשפע האלקי רק בכח ההגיוני בנפשו, והנביא דרך שני כוחות בנפשו, הכח ההגיוני והכח המדמה. וראה שם: בפרקים לב, לח.

הרמב"ם לא השמיט את המעשים, והם כלולים בתנאי השני – "גבור במדותיו". השמירה על תנאי זה מביאה, כדברי הרמב"ם לשליטה על היצרים, ובמילים אחרות: המעשים שומרים מפני ירידה ברמה הרוחנית. במקבילה אשר במורה-הנבוכים ב, לב מננה הרמב"ם תנאי זה: "ההתכוננות והשלמות במדותיות", והוא לומד זאת מדברי חז"ל, ש"אין הנבואה שורה אלא על חכם גבור ועשיר". התכוננותו המתמדת של הנביא לנבואה כוללת את עשיית המעשים, היינו קיום מצוות.

היותו של האדם שלם, עד כדי יכולתו להגיע לדרגת הנבואה, אינה פוטרת אותו מקיום מצוות. "אין לשקול קלות התורה וקשיה לפי שאיפותיו של כל מושחת שפל בעל מגרעות מדותיות", קובע הרמב"ם בפרק לט, "אלא נבחנים לפי השלם שבבני אדם, אשר מטרת התורה הזו שיהו כל בני אדם אותו האדם. ולכן תורה זו בלבד היא אשר אנו קוראים אותה תורה אלוקית." אם רמת המצוות מכוונת לפי האדם השלם, שהוא הנביא, ממילא אף הוא חייב במעשים. מכאן שגם אצל הנביא המעשה מתלווה לחכמה כל הזמן.

ז. יישום הרעיון בהלכות דעות

שיטתו זו של הרמב"ם, על חשיבות המעשה במערכת התפתחותו הרוחנית של האדם, לא פסחה על הלכות דעות שלו. הלכות אלו אינן הלכות חכמה, אלא דעות, שהן לפי הרמב"ם המידות, המוסר, המעשה הטוב או ההימנעות ממעשה שהוא רע לגוף או לנפש (החכמה היא העיון השכלי הטהור). על כן הלכות דעות הן הלכות המוסר וההתנהגות התורניים.⁷

על חובתו של האדם להתדמות לבורא כתב הרמב"ם בפ"ג ה"ב: "צריך האדם שיכוין כל מעשיו כולם כדי לידע את השם ברוך הוא בלבד... כשישא ויתן או יעשה מלאכה ליטול שכר... יאכל וישתה... כדי שיבריא ויעמוד שלם." המטרה, ידיעת ה' אינה במובן של דעת-מוסר, אלא במובן של ידיעה-השקפה. מטרת המעשים שמנה הרמב"ם היא להכין את האדם גופנית ונפשית לקלוט את הידע, ולא ליצור אותו. לומר: המעשה בהלכות אלו הינו מכשיר בלבד, שתפקידו להכין את לב האדם ל"חכמה" שהיא המטרה.

כך גם בהלכה הבאה, הלכה ג, בה הוסיף, שדאגתו של האדם לגוף בריא, צריך שיישים על לבו שיהא גופו שלם חזק, כדי שתהיה נפשו ישרה לדעת את

7 אמנם לפי המינוח בחלי יסוה"ת פ"א אפשר שהמלה 'דעה' משמעותה אצל הרמב"ם השקפה - כלומר משמעות עיונית ולא מעשית, היינו: הכרה, חכמה מופנמת לתוך הנפש של האדם.

ה'... המחלך בדרך זו - כל ימיו כולן עובד את ה' תמיד, אפילו בשעה שנושא ונותן, ואפילו בשעה שבוועל, מפני שמחשבתו בכל כדי שימצא צרכיו עד שיהיה גופו שלם לעבוד את ה'; ואפילו בשעה שהוא ישן, אם ישן לדעת כדי שתנוח דעתו עליו וינוח גופו כדי שלא יחלה, ולא יוכל לעבוד את ה' והוא חולה, נמצאת שינה שלו עבודה למקום ברוך הוא. ועל עניין זה צוו חכמים ואמרו: 'וכל מעשיך יהיו לשם שמים' (אבות ב,טו). והוא שאמר שלמה בחכמתו: 'בכל דרכיך דעהו, והוא יישר אורחותיך' (משלי ג,ו)."

כאן נתן הרמב"ם את הפתרון לעיסוק הסימולטני בצרכי הגוף ובעבודת ה' - גם אותם מעשים שהם חומריים גרידא ואין בהם קיום מצוות, שהם לכאורה בזבוז זמן, ניתן לנצלם לעבודת הבורא ע"י הפחת אורח רוחנית מסביבם. את זאת כבר למדנו בהקדמת הרמב"ם למסכת אבות (שמונה פרקים), שניתן לרתום את כל כוחות הנפש של האדם - הכח המרגיש והכח ההוגה - ולהפיק מהם כוח רוחני לשם שמים.⁸ מי שמחשבתו מחוברת תמיד לה', העיסוק החומרי עבורו הוא הכנה ונקודת זינוק לזמן שיבוא לאחר עיסוק זה. נקודה זו בולטת באזכורם של הבנים בהלכה ג' הני"ל ('יאם שם על לבו... שיהיו לו בנים עושין מלאכתו ועמלין לצרכו, אין זו דרך טובה. אלא ישים על לבו... שיהיה לו בן אולי יהיה חכם וגדול בישראל'). מטרת טיפוחם היא רוחנית ולא חומרית, והתוצאות תהיינה ניכרות בדור הבא.

הזכרנו לעיל את שאלת התבודדותו של החכם מהחברה. בפרק ה מהלי דעות מלמדנו הרמב"ם שהתבודדות איננה סממן הכרחי בשלמותו של החכם. החכם - כך הוא פותח את הפרק - "ניכר בחכמתו ובדיעותיו, והוא מובדל בהן משאר העם", ובאותה מידה "צריך שיהיה ניכר במעשיו, במאכלו, ובמשקו, ובבעילתו, ובעשית צרכיו, ובדיבורו, ובהילוכו, ובמלבושו, ובכלכלו דבריו, ובמשאו ובמתנו, ויהיו כל המעשים האלו נאים ומתוקנים ביותר." נמצא שאין הוא מבודד מהחברה, אלא חי בקרבה ופועל בתוכה. הוא אינו פורש מהחברה וחי במדבר. הוא מעורב, למשל, במשא ומתן, אבל בכל זאת הוא ניכר גם בכך, ותוך כדי עיסוקו באלה הוא שומר על שלמותו הרוחנית. "לא ירבה בסעודותיו בכל מקום" (ה"ב). הוא משמש כדוגמא וכמודל לחיקוי, ומייצג את האמונה בפני שאר חבריות, ועל כן חייב להשמר יותר - "אם נשתכר בפני עמי הארץ, הרי זה חילל

8 וראה עוד: ע' קאפח, "מהות הנפש במשנתם ההגותית של חכמי ישראל בימי הביניים", י טובי (עורך), לראש יוסף-מחקרים בחכמת ישראל, תשורה הוקרה לרב יוסף קאפח, ירושלים תשנ"ה, עמ' 138-140, 149-152. במורה נבוכים א,מא, הגדיר את הנפש כ"צורת האדם", כלומר, הכח הרוחני שהטביע בו הקב"ה, וכן בהלכות יסודי התורה ד,ח.

את השם" (ה"ג). אין הוא מתנזר מהבריות, אלא אדרבה דואג "שתהא רוחן נוחה הימנו" (ה"ז).

ח. שכר עבודת ה' הוא שילוב של לימוד ומעשה

הלכות תשובה מסתיימות במילים: "צריך האדם ליחד עצמו להבין ולהשכיל בחכמות ותבונות המודיעין לו את קונו כפי כח שיש באדם להבין ולהשיג, כמו שביארנו בהלכות יסודי התורה." לכאורה, שוב התעלמות מכל חיוביו המעשיים של האדם, עולם קיום המצוות. ולא היא! קדמו למשפט זה הלכות רבות הכורכות את הלימוד ואת המעשה. הנפש הזוכה לעולם הבא היא הנפש ש"השיגה הדעות הנפרדות ושאר המעשים" (הלי' תשובה ח,ג) – תכנים רוחניים יחד עם המעשים. מפתח כניסתו של האדם לעולם הבא הוא "לפי גודל מעשיו וגודל חכמתו הוא זוכה" (שם ט,א) – אדרבה הקדים את המעשה לחכמה. כך גם בתחילתה של אותה הלכה: "כל העושה כל הכתוב בה (בתורה) ויודעו ידיעה גמורה נכונה - זוכה לחיי העולם הבא."

שילוב זה בין החכמה לבין המעשה הוא המטרה של השכר הניתן לו לאדם השלם בעולם הזה. כך ביאר הרמב"ם בהמשכה של אותה הלכה, שהמטרה היא, ש"ינשב פנויים ללמוד בחכמה ולעשות המצוה, כדי שזוכה לחיי העולם הבא." העובד מאתבה הוא זה ש"עוסק בתורה ובמצוות והולך בנתיבות החכמה" (שם י,ב).

הסיום בחשיבות ההבנה וההשכלה, ללא אזכור עולם המעשה, אינו מפחית מחשיבותו של עולם המעשה, אלא חוזר על העיקרון שכבר עמדנו עליו לעיל בדרכו של הרמב"ם בחבנת הדיאלקטיקה שבין התלמוד והמעשה – התלמוד עיקר, והינו עיקר לכשעצמו. המעשה משרת אותו בצורות שונות, כפי שכבר עמדנו עליהן לעיל.

ט. תלמוד תורה במסגרת קידוש ה'

מקובלים אנו שחשיבותו של דבר נמדדת בעת שהוא מתנגש עם ערכים נעלים ביותר. אחד מאותם ערכים הוא החיים, חיי אדם. על חשיבותם אנו יכולים לעמוד מתוך כך, שהם עדיפים על כמעט כל תרי"ג מצוות, חוץ משלוש שבהן: עבודה זרה, גילוי עריות ושפיכות דמים (הלי' יסודי התורה ה,ב). כיון שראינו עד כה שהרמב"ם העמיד את מצות תלמוד התורה בפסגת סולם הערכים של האדם, מדוע לא נכללה גם מצווה זו בין המצוות שעליהן ייהרג ואל יעבור? אי אפשר

לומר שאין אונס על לימוד תורה משום שאי אפשר לכלוא את הרוח, שהרי מצינו דרכים להכריח אדם לא להגות ולא ללמוד, כגון עינויו של ר' עקיבא שנהרג על קידוש ה' כשהקהיל קהילות ללמד תורה ברבים; ואעפ"כ לא מסר ר"ע את נפשו בגלל מצות תלמוד תורה, אלא מפני שהיה זה שעת השמד, כפי שכתב הרמב"ם בהמשך, ואז על כל מצווה יש לקדש את השם.

כאן בא לידי מבחן הצורך במעשה הבא לאחר הלימוד. דווקא מפני שמצוות תלמוד תורה מגיעה לשלמותה רק עם המעשה הבא אחריה, הרי שאם לא יוכל עוד לבא מעשה לאחר הלימוד – כגון כשיהרגוהו – מאבדת מצות תלמוד תורה מחשיבותה. גדולתה וחשיבותה המיוחדת, שהיא צריכה להביא לידי מעשה, לכן אי אפשר לחייב על הלימוד עצמו שיהרג ואל יעבור (פרט לשעת השמד, שאז אין הבדל בין המצוות).

ובכל זאת, אין מצות תלמוד תורה מופקעת מהערך 'קידוש השם'. בסוף אותו פרק (ה' יסוה"ת ה,יא) מביא הרמב"ם "דברים אחרים שהם בכלל חילול השם, והוא שיעשה אדם גדול בתורה ומפרסם בחסידות דברים שהבריות מרננות אחריו בשבילן - ואף על פי שאינם עבירות, הרי זה חילול את השם: כגון, שלוקח ואינו נותן דמי המקח לאלתר... או שירבה בשחוק או באכילה ושתייה אצל עמי הארץ וביניהן, או שאין דיבורו בנחת עם הבריות ואינו מקבילן בסבר פנים יפות אלא בעל קטטה וכעס, וכיוצא בדברים האלו." קידוש השם הוא היפך הדברים הללו, וכפי שמונה אותם הרמב"ם בהלכה הבאה, ה' יב: "אם דקדק החכם על עצמו, והיה דיבורו בנחת עם הבריות, ודעתו מעורבת עמהם ומקבילן בסבר פנים יפות... ונושא ונותן באמונה... והוא שלא יתרחק [הרבה] ולא ישתומם - עד שימצאו הכל מקלסין אותו ואוחבין אותו ומתאוין למעשיו - הרי זה קידש את השם."

לכאורה, כל הדרישות הללו מקומן בהלכות דעות, ובמיוחד כיון שאין הן עוסקות בציבור בכללו, אלא בחכם בלבד. בכל זאת הכניסם הרמב"ם לפרק זה בה' יסודי התורה, לומר לך שבסולם הערכים עומדת מצות תלמוד תורה בפיסגת המצוות, ואין היא נופלת – ואולי אף עולה במובן מסוים – על שלוש המצוות החשובות ביותר שהדרישה עליהן היא ייהרג ואל יעבור.

הדרישות שמנה הרמב"ם בשתי הלכות אלו שעסקו בחילול השם ובקידושו נתבעות מ"אדם גדול בתורה ומפרסם בחסידות" (ה' יא), ורמת הדרישה הינה "לפי גדלו של חכם", ככל שהוא גדול יותר "צריך שידקדק על עצמו ויעשה לפנים משורת הדין." בכך מטיל הרמב"ם על החכם תפקיד ציבורי להשפיע על הציבור

במעשיו, וזאת מעבר לתפקידו האישי להתבונן ולהשכיל בתורה. כבר עסקנו לעיל בצורך שתהיה דעתו של החכם מעורבת עם הבריות, אך לצורך קידוש השם עוד מתעצמת דרישה זו, וכפי שכתב הרמב"ם כאן: "והוא שלא יתרחק [הרבה] ולא ישתומם". דברי הרמב"ם נגד התרחקותו של החכם הם גם קריאת תיגר כנגד התפיסה הרואה בחכם המתבודד את שיא השלמות הרוחנית.

הרמב"ם, אם כן, לא ניתק את לימוד התורה משלוש העבירות החמורות שעליהן באה הדרישה ייהרג ואל יעבור. את לימוד התורה לא שכח להזכיר באותו פרק. ורק משום שלימוד התורה תלוי במעשה עתידי שיבוא כתוצאה מהלימוד, לכן עליו לא יכול היה להאמר ייהרג ואל יעבור.

י. צדיק ורע לו

תפיסתו של הרמב"ם בדבר הצורך המתמיד שבקשר של החכם (= צדיק וחסיד) עם הקב"ה, יש בכוחה לבאר את שאלת הצדק האלוקי בעולמנו: "צדיק ורע לו?!" כיצד ומדוע נענשים צדיקים וחסידים שכל חייהם עובדים את ה'! התשובה לכך היא, שלעיתים חל נתק בין החכם לבין הבורא בעת שהוא עושה את צרכיו החומריים ההכרחיים. נתק זה מחליש את הקשר, והוא שמביא לידי העונש. הרחיב בכך הרמב"ם במורה-הנבוכים ח"ג פרק יח, בהסבירו את אופי ההשגחה האלוקית התלויה במחשבה על ה' ובדבקות בו - אם אדם דבק בה', הרי הוא שומר עליו מפני פגעים ויש לו שכר; ואם אינו דבק בה', הוא אינו שומר עליו והאדם נתון לפגעי הטבע. "כי לפי ערך דעת כל בעל דעה תהיה ההשגחה בו. והנה האדם השלם בהשגתו, אשר לא תחדל דעתו מה' תמיד, תהיה ההשגחה בו תמיד. והאדם השלם בהשגתו, אשר רוקן את מחשבתו מה' בעת מסויים, הרי תהיה ההשגחה עליו בעת מחשבתו בה' בלבד, ותתרוקן ההשגחה ממנו בזמן עסקיו... ולפיכך נראה לי כי כל מי שפגעה בו רעה מרעות העולם מן הנביאים או החסידים השלמים, שלא פגעה בו אותה הרעה אלא בעת ההעלם. ולפי ערך אורך אותו ההעלם או פחיתות הדבר אשר היתה בו ההתעסקות, יהיה עוצם הפגע."

ומאידך גיסא, בעת "שלמות מחשבת האדם והשגתו את ה' יתעלה בדרכים האמיתיים וחשקתו במה שהשיג, לא יתכן אז כלל שיפגע באותו האדם מן ממניי הרעות, לפי שהוא עם ה', והי עמו. אבל בעת פנתו ממנו יתעלה, אשר הוא אז מוסתר מה', הרי ה' מוסתר ממנו, והרי הוא אז מזומן לכל רע שיארע שיפגע בו."

יא. מי יכול להגיע לדרגת החכם השלם?

הרמב"ם הזכיר בדבריו שתוארו לעיל (פרק ד) שהחכמים שהגיעו למדרגה העליונה שיכלו להמשיך לחשוב על הקב"ה גם בעת עשיית צרכיהם החמריים, היו משה רבנו ושלושת האבות. האם אדם אחר אינו יכול להגיע לדרגה כזו? האם במשך כל הדורות לא הגיע אדם נוסף לדרגה זו? לכאורה, הזכרתם של משה ובאבות מלמדת שאיש מלבדם אינו יכול להגיע, ואולי אף לא לשאוף להגיע, למצב של דבקות בה' גם בעת מעשיו החומריים. אולם אם כן, מדוע הזכיר הרמב"ם בספר ההלכה שלו דברים שאיש אינו יכול לישמם?

שמה לימדנו הרמב"ם, שאף אם אי אפשר להגיע לדרגה העליונה, מכל מקום עצם הבנתה מאפשרת לאדם לשאוף אליה ולהתקדם. המיוחד אצל משה והאבות היה שהעסיקה אותם לא רק המחשבה על ה', אלא גם על צרכי כלל ישראל. הא למדת שלא רק מחשבה שכלית רוחנית טהורה מקרבת אל ה', אלא גם מחשבה על בנין כלל ישראל. זהו פן נוסף בראיה הרוחנית, הפן של בנין עולם, המזכיר אולי את מחשבתו של הקב"ה כשברא את העולם, שהיתה כולה ראייה כוללת, ואדם שדבק בה נהיה שותף לקב"ה ומתקרב אליו דרך הראיה הכוללת.